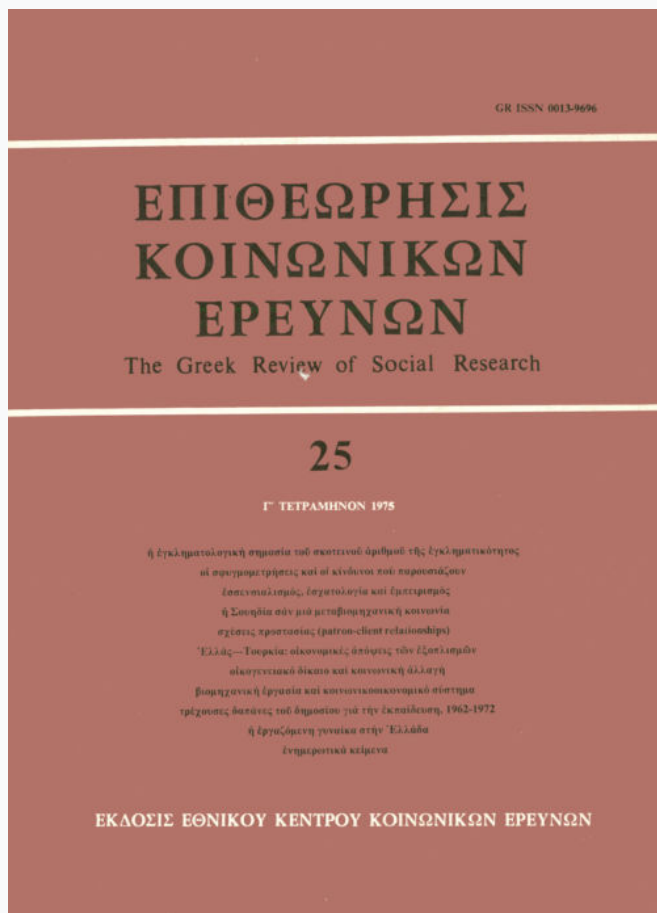

The Greek Review of Social Research

Vol 25 (1975)

25 Γ'

Σχέσεις προστασίας (patron-client relationships): Μια πρώτη προσέγγιση

Αντώνιος Γ. Κοσμόπουλος

doi: [10.12681/grsr.387](https://doi.org/10.12681/grsr.387)

Copyright © 1975, Αντώνιος Γ. Κοσμόπουλος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Κοσμόπουλος Α. Γ. (1975). Σχέσεις προστασίας (patron-client relationships): Μια πρώτη προσέγγιση. *The Greek Review of Social Research*, 25, 413–424. <https://doi.org/10.12681/grsr.387>

σχέσεις προστασίας (patron-client relationships)

Μια πρώτη προσέγγιση

ΤΟΥ

A. Γ. Κοσμόπουλου

*Πτυχιούχον Πολιτικών
και Οικονομικών Ἐπιστημῶν
τῆς Νομικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἔνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἰσχυρά, κοινωνικά φαινόμενα εἶναι ἡ «patron-client relationship» (σχέση προστασίας), ποὺ μπορεῖ νὰ παρατηρηθῇ παντοῦ, ἀπὸ τὶς ὑπανάπτυκτες ἐκτάσεις τῆς Νοτιοανατολικῆς Ἀσίας μέχρι τὸ σύγχρονο ἀμερικανικὸ πολιτικὸ σύστημα. Μπορεῖ νὰ βρεθῇ σὲ ἀκομματικά, μονοκομματικά καὶ πολυκομματικά συστήματα· σὲ δημοκρατικά καὶ ὀλοκληρωτικά καθεστῶτα. Κατορθώνει νὰ ἐπιζήση κάθε πολιτικῆς ἀλλαγῆς· ἴσως ἀλλάζει τὸ ὄνομά της καὶ τὰ ἐξωτερικά της χαρακτηριστικά, μπορεῖ νὰ ὀνομάζεται «patronage», «clientelism», «spoils system» ἢ κάπως ἄλλῶς, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα παραμένει ὁ ἴδιος δυαδικὸς δεσμός, αὐτοῦσιος ἢ τμήμα μᾶς μακρᾶς σειρᾶς δεσμῶν μέσα ἀπ' τοὺς ὁποίους μερικὲς κοινωνικὲς δυσκολίες γίνονται πιὸ ἀνεκτές, ἢ ἐξ αἰτίας τῶν ὁποίων καθυστερεῖ ἡ πολιτικὴ ἀνάπτυξη.

Σ' αὐτὴ τὴν ἐργασία γίνεται προσπάθεια σύντομης ἀναλύσεως τοῦ φαινομένου. Τὸ Πρῶτο Μέρος ἀναφέρεται στὸν ὀρισμὸ καὶ τὰ χαρακτηριστικά τῆς σχέσεως. Τὸ Δεύτερο Μέρος ἐξετάζει τοὺς δεσμούς της μὲ τὰ κόμματα καὶ τὰ κομματικά συστήματα. Στὸ μέρος αὐτὸ γίνεται ἐπίσης μία προσπάθεια ἐξετάσεως τῶν ἐπιδράσεων τοῦ «patronage» στὴν πολιτικὴ ἀνάπτυξη. Τέλος, στὸ Τρίτο Μέρος ἡ περίπτωση τῆς Ἑλλάδος ἐξετάζεται μὲ συνομία καὶ χωρὶς ἐπιστημονικὰ ἐπαρκῆ θεμελίωση, ἐξ αἰτίας τῆς ἐλλείψεως ἐκτεταμένης καὶ εἰδικῆς ἔρευνας καὶ βιβλιογραφίας. Τὸ θέμα καθ' ἑαυτὸ εἶναι ἀρκετὰ πλατὺ· θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει τὴ βάση ἐνὸς δολοκλήρου βιβλίου ποὺ θὰ ἐξετάζη τὶς πολλὰς πλευρὰς τοῦ φαινομένου, ἀλλὰ ἡ περιορισμένη ἔκταση αὐτῆς τῆς ἐργασίας μᾶς ἀνάγκασε νὰ ἀπλοποιήσουμε μερικὲς ἀπ' αὐτὲς καὶ νὰ στρέψουμε τὴν προσοχή μας στὰ κύρια χαρακτηριστικά του μόνο.

Τέλος, πέρα ἀπὸ τὰ πολυάριθμα ἀνθρωπολογικά καὶ πολιτειολογικά ἄρθρα πάνω στὸ θέμα αὐτὸ, πολὺτιμες πληροφορίες μποροῦν νὰ βρεθοῦν σὲ βιβλία ἀναφερόμενα στὴν πολιτικὴ ζωὴ συγκεκριμένων χωρῶν, ὅπως τοῦ M. Weiner, *Politics of Scarcity* καὶ *Party-building in a New Nation*, τοῦ Gerscholtz, *Politics in Philippines*, τοῦ Ike, *Japanese Politics*, τοῦ Key, *Politics, Parties and Pressure Groups*, κ.ἄ.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

καθορισμὸς τοῦ φαινομένου

Στὴν προσπάθεια νὰ ἐξετάσουμε τὶς σχέσεις προστασίας γενικά καὶ ἰδιαιτέρα σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν Ἑλλάδα, εἶναι ἀναγκαῖο ἀπ' ἐνὸς ὁ ὅρος «patron-client

relationships) νὰ καθορισθῆ με ὅση περισσότερη σαφήνεια εἶναι δυνατὸ καὶ ἀφ' ἑτέρου τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς σχέσεως καθὼς καὶ οἱ μεταβαλλόμενες πλευρῆς τῆς νὰ ἀποσαφηνισθοῦν ὅσο πιὸ ξεκάθαρα γίνεται.

Ἄρχικὰ ἡ «σχέσις προστασίας» ὑπῆρξε τὸ ἀντικείμενο ἐντατικῆς μελέτης κοινωνικῶν ἀνθρωπολόγων καὶ κοινωνιολόγων, με ἀποτέλεσμα ἕνα ὄγκο βιβλιογραφίας πάνω στὸ θέμα αὐτὸ, ἂν καὶ ἡ ἔρευνα περιοριζόταν στὶς σχέσεις μεταξύ ἐνὸς τοπικοῦ «πάτρων» καὶ τῶν «πελατῶν» του.¹ Ἀλλὰ καθὼς οἱ χῶρες, ὅπου τὸ φαινόμενο αὐτὸ εἶχε παρατηρηθῆ, προχωροῦσαν ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ὑπαναπύξεως στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀναπύξεως (κυρίως τῆς οικονομικῆς), καθὼς οἱ τοπικὲς κοινότητες ἄρχισαν νὰ ἐνσωματώνονται περισσότερο στὸ ἐθνικὸ πλαίσιο (κυρίως διὰ μέσου τῆς ἀξέχουρας ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στὶς διάφορες περιοχὰς τοῦ κράτους), παρατηρήθηκε ὅτι ἀντὶ νὰ ἐξαφανίζετα ἡ τουλάχιστον νὰ ἐλαχιστοποιηθῆ ἡ πιὸ πάνω σχέση, ἄρχισε μὴ διαδικασία μετασχηματισμοῦ τῆς, με ἀποτέλεσμα ἡ σχέση νὰ ἀποκτήσῃ ἕνα θεσμικὸ status καὶ νὰ γίνῃ τμῆμα τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς τῆς χώρας. Ἰδιαίτερα, τὸ patronage συνδέθηκε με τὰ πολιτικὰ κόμματα (γιὰ λόγους ποὺ θὰ ἐξηγήσουμε παρακάτω), με τέτοιο τρόπο ποῦ, ἀντὶ νὰ καταστραφῆ ἀπὸ τὴ διαδικασία τῆς πολιτικῆς ἀναπύξεως, στὴν πραγματικότητα συνέβη τὸ ἀντίθετο σὲ πολλὰς περιπτώσεις.

Ἄλλὰ, γιὰ νὰ ἐξετάσουμε τὰ πράγματα ἀπ' τὴν ἀρχή, εἶ εἶναι σχέσις προστασίας; Σύμφωνα με τὸν J. Duncan Powell,¹ εἶναι «ἕνα εἶδος συνεργασικοῦ κοινωνικοῦ διακανονισμοῦ, μὴ σχέσις ποῦ περιλαμβάνει ἀντάλλαγή μὴ συγκρίσιμων ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν μεταξύ προσώπων ἄνισης κοινωνικο-οικονομικῆς κατατάξεως», ἐνῶ ὁ James Scott μᾶς προτείνει ἕνα πιὸ ἐπεξεργασμένο, ἂν ὄχι καὶ διαφορετικὸ, ὄρισμό ὅταν γράφῃ ὅτι «ἡ σχέση προστασίας, μὴ σχέση ἀνταλλαγῆς ἀνάμεσα σὲ κοινωνικοὺς ρόλους, μπορεῖ νὰ καθορισθῆ σὰν μίᾳ ἰδιαιτέρῃ περίπτωσι διαιδικῶν δεσμῶν ποῦ περιλαμβάνουν μίᾳ, κυρίως ὑλιστικῆ, φιλία στὴν ὁποία ἕνα ἄτομο ὑψηλότερης κοινωνικο-οικονομικῆς θέσεως, ὁ patron, χρησιμοποιεῖ τὴν ἐπιτροπὴ του καὶ τὰ μέσα ποῦ διαθέτει, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ προστασία ἢ ἐδεργέτηματα, ἢ καὶ τὰ δύο, σ' ἕνα ἄτομο κατώτερης κοινωνικο-οικονομικῆς θέσεως, τὸν client, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἀνταποδίδει προσφέροντας ὑποστήριξη καὶ βοήθεια (ὅπως ἢ παροχὴ προσωπικῶν ὑπηρεσιῶν) στὸν patron (προστάτη).»²

Προτὺ προχωρήσουμε σὲ μίᾳ βαθύτερη ἀνάλυση τοῦ ὀρισμοῦ καὶ τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς σχέσεως, θὰ ἦταν ἴσως ἀναγκαῖο νὰ ἀναφερθοῦμε στὴν προέλευσίν τῆς. Ἡ σχέση προστασίας ἔκινε ἀπὸ ὑπανάπτυκτες κοινωνίες με βαθεῖα ἀνισότητα ἀνάμεσα στοὺς πλούσιους γαιοκτῆμονες καὶ τὴ μᾶζα τῶν φτωχῶν καὶ ἀκτμηθῶν κυρίως χωρικῶν. Σ' αὐτὰς τὶς κοινωνίες ὁ χωρικὸς εἶναι μόνος καὶ ἀβοήθητος στὴν ἀλή του ἐναντίον τῆς φύσεως, τῆς φτώχειας, τῆς καταπίεσεως καὶ ἐκμεταλλεύσεως ἀπὸ τοὺς πλουσίους, εἶναι ἀποξενωμένος ἀπὸ τὸ «Κράτος» ἐξ αἰτίας τῆς ἐλλείψεως ἐνὸς δικτύου ἐπικοινωνιῶν, καὶ, ὅπως ὁ George Foster τὸ ἔχει σωστὰ ἐκφράσει, ἡ ἐντύπωση ποῦ σχηματίζεται στὸν χωρικὸ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι εἶναι ἡ «Εἰκόνα τοῦ Περιορισμένου Ἄγαθο». Γράφει: «Οἱ χωρικοὶ βλέπουν τὸ κοινωνικὸ, οικονομικὸ καὶ φυσικὸ σύμπαν, ὅλο τους τὸ περιβάλλον, σὰν ἕνα κόσμο στὸν ὁποῖο ὅλα τὰ ἐπιθυμητὰ ἀγαθὰ στὴ ζωῆ, ὅπως ἡ γῆ, ὁ πλοῦτος, ἡ ὑγεία, ἡ φιλία, ὁ σεβασμὸς, ἡ κοινωνικὴ θέση, ἡ τιμὴ, ἡ δύναμη, ἡ ἐπιτροπὴ καὶ ἡ ἀσφάλεια, ὑπάρχουν σὲ περιορισμένη ποσότητα καὶ πάντα σὲ ἐλλείψη ὅσον ἀφορᾷ τὸν χωρικὸ. Καὶ ὄχι μόνον αὐτὰ, ἀλλὰ καὶ ὅλα τὰ ἄλλα ἀγαθὰ ὑπάρχουν σὲ περιορισμένες ποσότητες, καὶ ἐπὶ πλέον δὲν ὑπάρχει τρόπος ὁ χωρικὸς ἀπ' εὐθείας, μόνος του, νὰ ἀξήσῃ τὶς διαθέσιμες ποσότητες.»³

Γιὰ νὰ κατορθώσῃ νὰ ἀντιμετωπίσῃ αὐτὴν τὴν πραγματικότητα ὁ χωρικὸς πρέπει νὰ ἀναπτύξῃ βασικὰς μορφὰς κοινωνικῶν σχέσεων. Μία ὁμάδα τέτοιων διακανονισμῶν πραγματώνεται διὰ μέσου τῶν διαφορῶν συγγενικῶν (kinship) συστημάτων, ἐνῶ οἱ σχέσεις προστασίας ἀποτελοῦν ἐπέκτασι τῶν διακανονισμῶν αὐτῶν. Ὁ χωρικὸς, προσπαθώντας νὰ ἀποκτήσῃ ἕνα μεγαλύτερο μερίδιο ἀπὸ τὸ «Περιορισμένο Ἄγαθὸ» καὶ ὄντας ἀνίκανος νὰ τὸ πετύχῃ μόνος του, πρέπει ἀφ' ἐνὸς νὰ στηριχθῆ ἐπὶ τὴν οἰκογένειάν του καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ συνδεθῆ με ἐκεῖνους ποὺ ἔχουν τουλάχιστον τὴ δύναμη νὰ τὸν προστατεύσουν καὶ νὰ τοῦ προμηθεύσουν τὰ βασικὰ ἀγαθὰ ὥστε ἀνὰ ἐπιτύχη τὴ μέγιστη δυνατὴ ἱκανοποίησι τῶν βραχυχρονίων ὑλικῶν ἀναγκῶν του καὶ τῆς ἀμέσου οἰκογενεῖας του, ὅπως τὸ ἔχει σωστὰ ἐκφράσει ὁ Banfield. Καὶ μέσα σ' αὐτὸ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον, ἐκεῖνος ποῦ εἶναι πιθανότερο νὰ ἐπιλέξῃ σὰν προστάτης εἶναι κάποιος ἀπὸ τοὺς πλούσιους γαιοκτῆμονες τῆς περιοχῆς. Αὐτὸς θὰ περιβάλῃ τὸν χωρικὸ με προστασία καὶ θὰ τοῦ παραχωρήσῃ ἐδεργέτηματα, ὅπως ἑλικὴ βοήθεια, σύνδεσμο με τὴ γενικώτερη κοινότητα, μεσολάβησι στὴν κρατικὴ μηχανή, κτλ., ἐνῶ ὁ χωρικὸς θὰ ἀνταποδίσῃ με ὑπηρεσίες, σεβασμὸ, ὑποστήριξη (κυρίως πολιτικῆ), κτλ.

1. J. Powell «Peasant Society and Clientelist Politics», εἰς J. Finkle & R. Gable (eds.), *Political Development and Social Change* (1971).

2. J. Scott, «Patron-Client Politics and Political Change in Southeast Asia», *American Political Science Review*, 66, 1972, σσ. 91-113.

3. C. Foster «Peasant. Society and the Image of Limited Goods», εἰς Foster et. al., *Peasant Society*.

Θά όνομάσουμε αυτή τήν κατάσταση 1η Φάση και θά προχωρήσουμε στήν εξέταση τών χαρακτηριστικών τής σχέσεως.

Τό πρώτο χαρακτηριστικό τής σχέσεως είναι ότι ό δεσμός του «προστάτη» και του «πελάτη» είναι ένας δεσμός που αναπτύσσεται μεταξύ δύο μερών άνίσων σέ κοινωνική θέση, σέ πλοΰτο και έπιρροή (J. Powell), ή, όπως διατυπώνεται από τόν Scott, «ά-πάρχει μία άνισομέρεια στήν ανταλλαγή μεταξύ τών δύο μερών ή όποια εκφράζεται και άντικατοπτρίζει τή σχετική τους διάσταση σέ πλοΰτο, δύναμη και κοινωνική θέση».¹ Έτσι, τό βασικό χαρακτηριστικό είναι ή άνισότητα που υπάρχει άνάμεσα στόν patron και τόν client, στις σχέσεις τους και στή δύναμή τους, και που δημιουργεί αυτό που ό Pitt-Rivers άποκαλεί «άνισομερή φιλία».

Τό δεύτερο χαρακτηριστικό είναι ή προσωπική ποιότητα τής σχέσεως. Η προσωπική έπαφή άνάμεσα στα δύο μέρη και ή άναπτυσσόμενη άμεσότητα έχει σάν άποτέλεσμα τόν περιορισμό του άριθμού τών πελατών που ένας προστάτης μπορεί νά έχει.

Τό τρίτο χαρακτηριστικό είναι τό γεγονός ότι ή δημιουργία και ή διάρκεια τής σχέσεως εξαρτάται από τήν άμοιβαιότητα τής ανταλλαγής άγαθών και υπηρεσιών. Έδώ πρέπει και πάλι νά σημειωθεί ότι αυτή ή «do ut des» κατάσταση περιλαμβάνει, βάσει του πρώτου χαρακτηριστικού, μία ανταλλαγή μή συγκρισίμων άγαθών και υπηρεσιών. Ο πελάτης κυρίως ζητά και παίρνει από τόν «προστάτη» του υλικά άγαθά και υπηρεσίες, ενώ ό προστάτης παίρνει λιγότερο άπτός παροχές, όπως προσωπικές υπηρεσίες, έκφραση σεβασμού, ύπαικοή, ή υπηρεσίες σαφούς πολιτικού χαρακτήρος, όπως ψήφους, εκλογική ή ποσττηρίξη κ.ά. Τό τρίτο χαρακτηριστικό, ειδικά, διαχωρίζει τή σχέση «προστάτη» και «πελάτη» από άλλους δεσμούς, όπως ό «έξουσιασμός», ό καταναγκασμός, κτλ., όπου τό στοιχείο τής ανταλλαγής άμοιβαία εκτιμωμένων άγαθών άπουσιάζει.

Τά παραπάνω χαρακτηριστικά είναι οι «σταθερές» τής σχέσεως, ενώ υπάρχουν άλλα στοιχεία που είναι μεταβλητά (οι «μεταβλητές» τής σχέσεως) και που καθορίζονται από τή φάση τής σχέσεως και τις συνθήκες τής αναπτυσσόμενης διαδικασίας στή συγκεκριμένη περίπτωση. Οι «μεταβλητές» αυτές είναι οι ακόλουθες:

α) Η προέλευση τής πρωτοβουλίας για τή σύναψη τής σχέσεως. Η πρωτοβουλία μπορεί νά προέλθει είτε από τόν «προστάτη» είτε από τόν «πελάτη». Στή πρώτη φάση ή πρωτοβουλία προέρχεται από τόν πελάτη ενώ στις μετέπειτα κυρίως από τόν «προστάτη» ή τούς άντιπροσώπους του.

β) Η έκταση τής σχέσεως. Αδή κυμαίνεται από τήν πλήρη κάλυψη όλων τών άναγκών του «πελά-

τη», μέχρι τήν ανταλλαγή ενός πολύ περιωρισμένου άριθμού άγαθών και υπηρεσιών.

γ) Τέλος, ή ποιικιλία στήν ένταση τής σχέσεως. Αισθήματα πίστωσης, ύποχρέωση, ίκανοποίηση από τά εδεργετήματα τής σχέσεως, όλα αυτά μπορεί νά είναι ισχυρά ή άδύναμα. Και πάλι, στήν πρώτη φάση, ή σχέση έχει μεγαλύτερη ένταση από ότι σέ άλλες φάσεις.

Πριν προχωρήσουμε σέ βαθύτερη άνάλυση τών τύπων τής σχέσεως και τό δεσμού της με τά πολιτικά κόμματα και τήν πολιτική άνάπτυξη, είναι άναγκαίο νά άποσαφηνίσουμε δύο άκόμη σημεία. Αφ' ενός τή διαφορά άνάμεσα patron (προστάτη) και broker (μεσάζοντα) και αφ' έτέρου τις πηγές δυνάμεως του προστάτη και του προστατευόμενου.

Α. Πολλές φορές οι όροι patron και broker χέονται σάν ταυτόσημοι ή αντίθετα πιστεύεται ότι εκφράζουν άπόλυτα διαφορετικές καταστάσεις. Στήν πραγματικότητα, ή κατάσταση είναι μάλλον πιο περίπλοκη. Έτσι, είναι άναγκαίο νά βρεθί ένα κριτήριο με τό όποιο θά μπορούσαμε νά κάνουμε διαχωρισμό άνάμεσα στους δύο όρους. Τό κριτήριο που προτείνουμε είναι ή έκταση στήν όποια ένα πρόσωπο κατέχει ή άμεσα έλέγχει πηγές (resources), μέρος τών όποιων χρησιμοποιεί για ανταλλαγή στή δική σχέση. Έάν ένα άτομο κατέχει τις «πηγές», τότε έχουμε τήν περίπτωση του τυπικού προστάτη. Έάν αφ' έτέρου τό άτομο δέν κατέχει ή δέν έλέγχει πηγές (έκτός από γνωριμίες και έπαφές), τότε έχουμε μιá τυπική περίπτωση μεσάζοντα. Σάν παράδειγμα θά μπορούσε νά χρησιμοποιηθί ή περίπτωση στήν όποια ένας κρατικός υπάλληλος με τό νά «αδιορίζη» έναν πελάτη σέ θέση τής δικαιοδοσίας του εμφανίζεται σάν προστάτης, ενώ στήν πραγματικότητα ενεργεί σάν μεσάζοντα αφού ή άπόφαση έχει ληφθί από άνώτερό του. Έτσι, βάσει του κριτηρίου μας, ό υπάλληλος του παραδείγματος ένήργησε σάν broker παρ' ότι στόν «πελάτη» του μπορεί νά παρουσιάστηκε ή νά θεωρήθηκε άπ' αυτόν σάν patron.

Γιά νά γίνη πληρέστερη ή άνάλυσή μας, θά διακρίνουμε 3 τύπους:

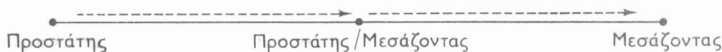
1) Τόν τυπικό προστάτη που κατέχει ή έλέγχει άμεσα τις πηγές-τιμήμα τής ανταλλαγής.

2) Τόν προστάτη-μεσάζοντα που έμμεσα ή άμεσα έλέγχει μερικές πηγές, ενώ σ' άλλες περιπτώσεις άπλώς φέρνει σ' έπαφή τόν «πελάτη» με αυτούς που έλέγχουν τις πηγές (όπως ύπουργούς, γραφειοκράτες κ.ά.).

3) Τόν τυπικό μεσάζοντα που οι μόνες πηγές του είναι οι έπαφές του με τρίτα μέρη.

Καθώς ή κοινωνία άναπτύσσεται και «δολοκληρώνεται», ό ιδιώτης προστάτης τείνει νά εξαφανίζεται ή νά μετατρέπεται πρώτα σέ προστάτη-μεσάζοντα και μετά σέ μεσάζοντα, ενώ τό κράτος, ή κυβέρνηση ή τό Κόμμα γίνεται ό βασικός patron. Η δια-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

δικασία αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν πρώτην θέσιν (proposition).

Β. Ἀφοῦ οἱ πηγὲς δυνάμεως ἐμφανίζονται νὰ παίζον βασικὸν ρόλον στὸν καθορισμὸν τοῦ προστάτη, θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ ἐξετάσουμε τὶς πηγὰς τοῦ clientelism ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ patronage ἀφ' ἑτέρου.

Σὰν τὸ ἕτερον σκέλος τοῦ ἀνταποδοτικοῦ ζεύγους, ὁ πελάτης καλεῖται νὰ προμηθεύῃ τὸν πάτρωνα μὲ ὄφισμένες ὑπηρεσίες, ὅταν αὐτὸς τὶς χρειασθῇ. Ἔτσι, εἶναι δυνατὸ νὰ γίνῃ ἕνας διαχωρισμὸς ἀνάμεσα σὲ 3 κατηγορίας ὑπηρεσιῶν.

α) Ἑπιχειρήσεις στρατιωτικῆς καὶ πολεμικῆς φύσεως: π.χ. οἱ ὑπηρεσίες στὸν τοπικὸ ἄρχοντα, στὰ φεουδαρχικὰ κατάλοιπα τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς καὶ τῆς Νοτιοανατολικῆς Ἀσίας.

β) Ἐργασία καὶ οικονομικὲς εἰσφορές: ἀπευθύνονται κυρίως σὲ «προστάτες» ποὺ κατέχουν γῆ.

γ) Ἑπιχειρήσεις πολιτικῆς φύσεως: αὐτὲς εἶναι οἱ πιὸ κοινὲς στὴν ἐποχὴ μας καὶ οἱ πιὸ ἐνδιαφέρουσες. Ἐκτείνονται ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ψήφισιν μέχρι τὴν εὐρεῖα προεκλογικῆ δραστηριότητα ὑπὲρ τοῦ προστάτη ἢ αὐτοῦ ποὺ ἐκπροσωπεῖ (κόμμα).

Οἱ πηγὲς δυνάμεως ποὺ ἕνας πάτρωνας μπορεῖ νὰ διαθέτῃ εἶναι ποικίλες. Γενικὰ ξεχωρίζουμε τὶς ἀκόλουθες 3 κατηγορίας.

α) Ἰδιοκτησία: αὐτὴ εἶναι ἡ παραδοσιακὴ πηγὴ δυνάμεως καθὼς ὁ παλιὸς patron κατεῖχε γῆ (ἀγαθὸ σὲ «στενότητι») ἢ ἦταν ἐπιχειρηματίας καὶ ἰδιοκτῆτης τῆς τοπικῆς βιοτεχνίας.

β) Γνώση ἢ εἰδικότητα: πηγὴ δυνάμεως γιὰ τοὺς δικηγόρους, τοὺς γιαιτροὺς, τοὺς δασκάλους κ.ἄ., ποὺ διαδραματίζουν βασικὸν ρόλον σὲ μιὰ κοινωνία ὅπου ἡ γνώση καὶ ἡ εἰδικότητα ἀποτελοῦν ἀγαθὸ σὲ «στενότητι» (ὅπως σὲ μιὰ ὑπανάπτυκτὴ κοινωνία).

γ) Ἐλεγχος γραφειοκρατικῆς (office-based) ἐξουσίας: εἶναι ἡ πηγὴ δυνάμεως γι' αὐτοὺς ποὺ χρησιμοποιοῦν τὴν θέσιν τους σ' ἕνα ὄργανισμὸν (κυρίως κρατικὸν) προκειμένου νὰ δημιουργήσουν «πελατεῖα» μὲ τὴν διανομὴ «κλεισθῶν» ποὺ τοὺς παραχωρήθηκε λόγῳ ἀρμοδιότητος ἀπὸ κάποιο τρίτον μέρος.

Τελικὰ πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπ' ὄψιν μας ὅτι ἕνας προστάτης εἶναι δυνατὸ νὰ συνδυάζῃ περισσότερες ἀπὸ μιὰ κατηγορίας πηγῶν δυνάμεως (π.χ., οἱ Ἴταλοὶ professori ποὺ συχνὰ εἶναι γαιοκτήμονες, δικηγόροι καὶ πρόεδροι τοῦ τοπικοῦ τμήματος τοῦ κυριάρχου κόμματος DCI).

Ἐξέλιξις τῆς σχέσεως προστασίας

Μετὰ τὴ μᾶλλον σύντομον περιγραφήν τῶν κυριωτέρων χαρακτηριστικῶν τῆς σχέσεως, θὰ ἐξετάσουμε τὴν ἐξέλιξίν της, τὴ μετάβασίν της δηλαδὴ ἀπὸ 416

τὸ τοπικὸ, κυρίως οικονομικὸ, ἐπίπεδο, στὸ ἔθνικόν οἰκονομικο-πολιτικόν, καθὼς καὶ τὶς ἐπιπτώσεις της στὰ κόμματα καὶ στὴν πολιτικὴ ἀνάπτυξιν γενικὰ. Αὐτὸ ποὺ ἀκολουθεῖ εἶναι μιὰ προσπάθεια ἐνσωματώσεως τῶν ἀπόψεων τῶν Grazziano, Scott καὶ Weingrod σ' ἕνα γενικὸ καί, ἂν εἶναι δυνατὸν, πλήρες σχῆμα ποὺ νὰ δείχνῃ τοὺς μετασχηματισμοὺς τῆς σχέσεως. Θὰ διακρίνομε δύο φάσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ δευτέρη ὑποδιαιρεῖται σὲ 2 ὑπο-φάσεις.

Πρώτη Φάσις

Ἡ πρώτη φάσις, τὴν προέλευσιν τῆς ὁποίας περιγράψαμε προηγουμένως, παρουσιάζει ὄφισμένα χαρακτηριστικὰ καὶ στὸ οικονομικὸ καὶ στὸ κοινωνικό-πολιτικὸ ἐπίπεδο, τὰ ὁποῖα καθορίζουν σὲ μεγάλη ἔκτασιν τὴ φύσιν τῆς σχέσεως.

Ἡ κοινωνία χαρακτηρίζεται ἀπὸ αὐτὸ ποὺ ὁ Weingrod ἀποκαλεῖ «τεμαχισμὸν» καὶ «ρῦθμισιν».¹ Οἱ τοπικὲς κοινότητες, ἐξ αἰτίας τῆς ἐλλείψεως ἐπαρκoῦς δικτύου ἐπικοινωνίας (ὀδικὸ δίκτυο-μεταφορικὰ μέσα, κτλ.), εἶναι ἀπομονωμένες ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπὴν κοινωνία σὲ μεγάλο βαθμὸν. Ἐνδογαμίαι, χωριστὲς κοινωνικὲς ἐκδηλώσεις, ἀκόμα καὶ ὑπαρξὴ τοπικῶν ἀγῶν, ἢ ἀπουσία ἢ ἡ ὑπανάπτυξιν τῶν περιφερειακῶν καὶ ἔθνικῶν ἀγορῶν, κάποιος βαθμὸς γλωσσικῆς ἰδιομορφίας μὲτ' ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς κλειστοῦ συστήματος κοινωνικῆς στρωματώσεως καὶ κινητικότητας, δημιουργοῦν μιὰ κατάστασιν ὅπου κάθε τοπικὴ μονάδα ἢ χωριὸν εἶναι μιὰ ἀπομονωμένη, τεμαχισμένη κοινότητα σὲ πολὺ περιορισμένη ἀλληλεπίδραση μὲ τὴν ὑπόλοιπὴν κοινωνία.

Ἐπι πλεόν, ἡ «πολιτεία» ἐκτελεῖ μόνον μιὰ ρυθμιστικὴ λειτουργία μὲ τὸ νὰ εἶναι συγκεντρωμένη στὴν πρωτεύουσα καὶ τὶς μεγάλες πόλεις καὶ μὲ τὸ νὰ ἐρχεται σ' ἐπαφὴ μὲ τὴν ὑπόλοιπὴν χώρα μόνον γιὰ νὰ διατηρήσῃ τὴν τάξιν καὶ νὰ συλλέξῃ τὶς προσόδους. Σ' αὐτὸ τὸ περιβάλλον ὁ κοινὸς ἄνθρωπος αἰσθάνεται τέλεια ἀπομονωμένος. Οἱ μοναδικὲς διόδοι πρὸς τὴν εὐρύτερην κοινωνία παρέχονται καὶ ἐλέγχονται ἀπὸ τοπικοὺς προύχοντες (notables) ποὺ μῆσω τῶν ἐπαφῶν καὶ γνωριμιῶν τους στὴν πόλιν μποροῦν νὰ ἐπιλύσουν πολλὰ ἀπὸ τὰ προβλήματα τῶν χωρικῶν. Ἐπίσης ἡ πολιτικὴ τῆς μὴ ἐπεμβάσεως τῆς πολιτείας ἐπιβάλλει τὴν ἀνάγκην σ' ἕνα μεγάλο ἀριθμὸν χωρικῶν νὰ στηριχθῇ στοὺς πλοῦσιους γαιοκτῆμονες ἢ οἰκονομικὴ βοήθεια καὶ ἐνίσχυσιν (δάματα, γῆ, λιπάσματα κ.ἄ.). Γενικὰ, ὅπως ὁ Weingrod γρά-

1. A. Weingrod, «Patrons, Patronage, and Political Parties», *Comparative Studies in Society and History* (1968), σσ. 377-400.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

φει: «Οί πάτρωνες ἐλέγχουν και κατέχουν εδρύματα τις διόδους πού συνδέουν τήν τοπική ύποδομή του χωριού με τήν ύπερδομή του ἐξωτερικού κόσμου και έτσι είναι ικανοί να παίζουν τὸ ρόλο του μεσολαβητή (mediator)».¹

Τὰ χαρακτηριστικά τῆς σχέσεως σύμφωνα με δσα πιδό πάνω ἀναφέρθηκαν είναι τὰ ἀκόλουθα:

α) Ἡ δημιουργία τῆς σχέσεως κυρίως προκαλεῖται ἀπό τὸν «πελάτη» (μερικές φορές με τελετουργικές διαδικασίες, ὅπως δῶρα κ.ά.).

β) Ὁ δεσμός είναι ἰδιαίτερα ἰσχυρός και ἀνθεκτικὸς χρονικά (μεγάλη διάρκεια).

γ) Ἐχει μεγάλη ἔκταση· περιλαμβάνει ὄχι μόνο τήν ἀνταλλαγή ὀρισμένων ἀγαθῶν και ὑπηρεσιῶν σὲ μιὰ συγκεκριμένη περίοδο, ἀλλὰ πολὺ συχνὰ τὰ δύο μέρη συνδέονται με μιὰ διαρκή διαχρονική ἀνταλλαγή και μέσο ὀρισμένων τελετουργικῶν δεσμῶν, ὅπως τὸ *compredrazo* (κουμπιριά) και ἡ δημιουργία πλασματικῶν συγγενικῶν δεσμῶν.

δ) Σὰν συνέπεια τῶν ἀνωτέρω ἡ σχέση είναι πολὺ ἔντονη και δὲν είναι ἀπλῶς ἓνας οὐδέτερος δεσμός ἀμοιβαίου κέρδους, παρ' ὅτι και τὰ δύο μέρη δὲν λησμονοῦν τήν ὀλιστική πλευρά τῆς σχέσεως. Ἀντίθετα, ὅπως ὁ Scott γράφει: «Εἶναι συχνὰ ἓνας ἀνθεκτικὸς δεσμὸς γνήσιας ἀμοιβαίας ἀφοσίωσης πού μπορεί νὰ ἀντέξει σὲ ἰσχυρές δοκιμασίες».

Τὰ ἀγαθὰ και οἱ ὑπηρεσίες πού ἀνταλλάσσονται σ' αὐτὴ τὴ φάση είναι κυρίως οικονομικά και στρατιωτικά. Ὁ πελάτης ἐξαρτᾶται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὸν πάτρωνα σὲ ὅτι ἀφορᾷ τὴν προστασία, τὰ δάνεια και τὴν καλλιεργήσιμη γῆ, ἐνῶ ἀνταποδίδει με προσφορές προϊόντων, με ἐκδηλώσεις σεβασμοῦ, με ὑποστήριξη και στρατιωτικές ὑπηρεσίες. Ὁ «προστάτης» σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση είναι τυπικά *patron* (διάγραμμα 1). Ἐλέγχει και κατέχει τις πηγές (γῆ, χρήματα, προστασία) και κυρίως ἱκανοποιεῖ τοπικές ἀνάγκες. Πολιτικά, ἡ φάση αὐτὴ συμπέπει με μὴ κομματικές ἢ με περιορισμένου ἐκλογικοῦ δικαίωματος συνθήκες. Δηλαδή, ἡ δὲν ὑπάρχει κομματικὸς συναγωνισμὸς (ὅπως στὴν Ἑλλάδα τὸν 17ο και 18ο αἰῶνα), ἢ, ἐὰν ὑπάρχει, συνήθως οἱ προστατευόμενοι δὲν ἔχουν τὸ δικαίωμα τῆς ψήφου. Τὸ γε-

γονὸς ὅτι ὁ «πελάτης» στερεῖται τῆς ψήφου, σημαίνει ὅτι βρίσκεται σὲ ἀσχημὴ διαπραγματευτική θέση μιὰ και ἔχει πολὺ λίγα νὰ προσφέρῃ στὸν «προστάτη» του.

Ὅταν κατὰ τὸ τέλος τῆς πρώτης φάσεως οἱ χωρικοὶ ἀποκοτῶν τὸ δικαίωμα τῆς ψήφου, σχεδὸν πάντα χρησιμοποιοῦν τὴν ψήφο τους γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τοὺς τοπικοὺς προύχοντες πού γίνονται ἀντιπρόσωποὶ τους σ' ἓνα κοινοβούλιο πού ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐξαιρετικά χαλαρὰ κόμματα. Αὐτὰ τὰ κόμματα δὲν ἔχουν κεντρική ὄργάνωση, οὔτε δομὴ, ἀλλὰ εἶναι ἀπλῶς θνησιγενεῖς συμμαχίες προυχόντων με μεγάλη τοπική ἰσχύ στὴν περιφέρειά τους, πού μποροῦν νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ κόμμα χωρὶς νὰ χάσουν τὴν ἐκλογική τους πελατεία. Τὸ κόμμα τοὺς χρειάζεται, ἐνῶ αὐτοὶ δὲν χρειάζονται τὸ κόμμα. Σὰν παράδειγμα θὰ μπορούσε ν' ἀναφερθῆ ἡ σειρά κυβερνήσεων στὴν Ἱταλία, στὸ τέλος τοῦ 19ου και τις ἀρχές τοῦ 20ου αἰῶνα (π.χ. οἱ κυβερνήσεις *Giolitti* τὴν περίοδο τοῦ *transformismo*).

Ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸν «προστάτη» (πούχοντα) και τὸν «πελάτη» (χωρικό) βασίζεται ἀκόμη στὴν ἀνταλλαγή τοπικῶν ἀγαθῶν και ὑπηρεσιῶν, ὅμως ἀργὰ ἀλλὰ σταθερὰ ὑπείσχεται στὴ σχέση τὸ κράτος σὰν κάτοχος και διανομέας ἀγαθῶν. Ἐτσι, προχωροῦμε στὴ Δεύτερη Φάση.

Δεύτερη Φάση

Αὐτὴ ἡ φάση διαιρεῖται σὲ δύο ὑπο-φάσεις. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι μερικοὶ παράγοντες, ὅπως ἡ οικονομική ἀνάπτυξη ἢ ἡ κρατική παρέμβαση, είναι λίγο-πολὺ σταθεροί, μεταβαλλόμενοι μὸν ὅς πρὸς τὴν ἔνταση, ἐνῶ ἄλλοι (και κυρίως ἡ σχέση τοῦ *patronage* με τὰ πολιτικά κόμματα) παρουσιάζουν ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά πού δὲν ἐπιτρέπουν μιὰ ἐνιαία κατὰταξη, ἀλλὰ χρειάζονται μιὰ πιδό λεπτομερῆ και ξεχωριστὴ ἐξέταση.

Στὴν πρώτη ὑπο-φάση (τὴν ὅποια θὰ ὀνομάσουμε Φάση Β1) ἡ «εταχισμένη» δομὴ τῆς χώρας μετασχηματίζεται σὲ «ἐνσωματωμένη», καθὼς οἱ αὐξουσες προστάθειες τοῦ κράτους γιὰ οικονομική ἀνάπτυξη ἀπαίτουν ἓνα πιδό πολὺπλοκο δίκτυο ἐπικουρωνίας, μεγαλύτερη κρατική παρέμβαση στὴν οἰκο-

1. Op. cit., σ. 182.

νομίᾳ καὶ συνεπῶς στὴν παραγωγή καὶ ζωὴ τοῦ ἀγρότη, ἕναν ἰσχυρὸ καὶ διαρκῶς ἀξανάμενο συγκεντρωτισμὸ τῶν ἀγορῶν. Οἱ κάτοικοι τῶν μικρῶν χωριῶν δὲν εἶναι πλέον ἀπομονωμένοι, ταξιδεύουν στοὺς νέους δρόμους, μποροῦν νὰ μετακινηθοῦν ἀπὸ τόπο σὲ τόπο σὲ ἀναζήτηση ἐργασίας, τὸ ποσοστὸ γάμων μεταξὺ κατοικῶν διαφορετικῶν κοινοτήτων ἀξάνεται, ἡ κοινωνικὴ κινητικότητα μεγαλώνει, ἐνῶ ἡ δημιουργία ἐργοστασίων καὶ κυβερνητικῶν ὑπηρεσιῶν μειώνει αἰσθητὰ τὴν ἀξία τῆς γῆς σὰν πηγῆς εἰσοδήματος. Ἐπομένως, ἡ δύναμις τῶν τοπικῶν προστατῶν ἐξασθενεῖ. Οἱ πηγὲς ποῦ οἱ παλιοὶ «προστάτες» κατέχουν δὲν εἶναι τόσο πολυτίμες ὅσο προηγουμένως. Ἡ κρατικὴ παρέμβαση, οἱ δημόσιες ἐπενδύσεις καὶ ἡ δημιουργία κυβερνητικῶν ὑπηρεσιῶν δημιουργοῦν νέες πηγὲς δυνάμεως ποῦ δὲν ἐλέγχονται, τουλάχιστον ἄμεσα, ἀπὸ τοὺς παλιούς πάτρωνες. Ἐπίσης ἡ ἐπέκτασις τοῦ δικαιώματος τῆς ψήφου σ' ὄλους τοὺς πολῖτες καὶ σὰν συνέπεια ἡ ἐπαύξηση τῆς διαπραγματευτικῆς ἰκανότητος τοῦ «πελάτη», εἶναι βασικά χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς Φάσεως Β1.

Μὲ βάση τὶς παραπάνω κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνθήκες ἡ θέση τῶν δύο μερῶν μετασχηματίζεται καὶ παίρνει τὴν ἀκόλουθη μορφή:

Α. Ὁ *προστάτης*. Ἡ δύναμις τοῦ παλιοῦ «προστάτη» περιορίζεται αἰσθητὰ, καθὼς δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἐλέγξει τίς νέες, ἰδιαίτερα ἐκτιμώμενες, πηγὲς, ποῦ τώρα ἀνήκουν στὸ κράτος. Ἔτσι, εἶναι ἀναγκασμένος νὰ μεταβάλλῃ τὴ βάση του. Καὶ ὑπάρχουν τρεῖς δυνατότητες γι' αὐτόν:

1) Ἀδυναμία νὰ ἐκσυγχρονισθῇ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ξεπερασθῇ καὶ νὰ ἐξαφανισθῇ.

2) Προσπάθεια νὰ γίνῃ μέλος τοῦ κοινοβουλίου ἢ τῆς κυβερνήσεως γιὰ νὰ μπορῇ καὶ πάλι νὰ ἐλέγξει τίς νέες καὶ ἀξιόλογες πηγὲς δυνάμεως.

3) Προσεταιρισμὸς κάποιου ποῦ ἄσκει ἔλεγχο στὶς πηγὲς (π.χ. γίνεται τοπικὸς ἀντιπρόσωπος κάποιου βουλευτῆ) ἔτσι, ποῦ ὁ ἴδιος ὁ παλιὸς προστάτης μεταβάλλεται σὲ «πελάτη» ἐνὸς καινούργιου «προστάτη».

Ἡ σχέση στὴν τελευταία περίπτωσις φαίνεται στὸ διάγραμμα 3.

Ἔτσι, γιὰ τοὺς «πελάτες» του παραμένει προστάτης ὅσο ἀφορᾷ τίς δικές του πηγὲς, ἐνῶ γιὰ τίς πηγὲς ποῦ δὲν ἐλέγχει ἐνεργεῖ σὰν μεσάζοντας ἀνάμεσα στοὺς «πελάτες» του καὶ τὸν νέο «προστάτη» ποῦ ἀντιπροσωπεύει.

Β. Ὁ *πελάτης*. Ὁ «πελάτης», ὄπλισμένος μὲ τὴ νέα του δύναμι (τὴν ψήφου) καὶ τὴ μεγαλύτερη διαπραγματευτικὴ δύναμὴ του, μπορεῖ νὰ ξεπεράσῃ τὰ παλιὰ πλέγματα προστασίας καὶ νὰ προσκολληθῇ σὲ νέους «προστάτες». Αὐτὸ τοῦ παρέχει ἕνα εἰρύτερο πεδίο ἐκλογῆς, ἀπὸ ὅ,τι προηγουμένως, καὶ μὴ μεγαλύτερη ἀνεξαρτησία. Σὰν ἀποτέλεσμα, τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς σχέσεως τροποποιοῦνται δραστικά.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

α) Ἡ ἔντασις τῆς σχέσεως βρίσκεται σ' ἕνα μέσο ἐπίπεδο. Οἱ δεσμοὶ ποῦ συνδέουν τὸν «πελάτη» μὲ τὸν «προστάτη» γίνονται περισσότερο συμπεριφορολογικὸι παρά συναισθηματικοί. Ἡ σχέση γίνεται σὲ ὕλικὴ ἀνταλλαγὴ χωρὶς ἰδιαίτερη συναισθηματικὴτητα, νομιμοπροσῆνη καὶ πλασματικὸς συγγενικοὺς δεσμοὺς, ὅπως στὴν προηγουμένη φάση.

β) Ἡ ἔκτασις τῆς σχέσεως ἐπίσης περιορίζεται αἰσθητὰ. Δὲν καλύπτει τὰ σχέσια καθὲ ἀνάγκη τοῦ «πελάτη» ἀλλὰ μόνο ἕνα περιορισμένον ὄριθμὸ ἀναγκῶν καὶ μ' ἕνα καθαρὰ ἐπιχειρηματικὸ τρόπο.

γ) Ἡ χρονικὴ διάρκεια ἐπίσης περιορίζεται. Ἐνῶ προηγουμένως ἡ σχέση διαρκούσε μέχρι τὸ φυσικὸ τέλος τῶν δύο μερῶν, τώρα ἀνικανότητα τοῦ προστάτη νὰ προμηθεύσῃ τὰ ζητούμενα ἀγαθὰ καὶ ὑπηρεσίες σημαίνει τὸ τέλος τῆς σχέσεως. Καὶ καθὼς ἡ βάση τῶν πηγῶν δυνάμεως τοῦ καινούργιου «προστάτη» (βουλευτῆ ἢ ὑπουργοῦ) εἶναι τὸ ἀξίωμα ποῦ κατέχει, ἕνα γεγονός, ὅπως ἡ ἦτα του στὶς ἐκλογὲς ἢ ἡ ἐκπτώσις του ἀπὸ τὸ ἀξίωμά του, σημαίνει τὸ τέλος τῶν δυνατοτήτων ἀνταλλαγῆς, καὶ τότε οἱ μεσάζοντές του καὶ οἱ «πελάτες» του τὸν ἐγκαταλείπουν σὲ ἀναζήτηση ἄλλου προσοδοφόρου «προστάτη».

δ) Τὸ περιεχόμενο, ἀκόμα, τῆς ἀνταλλαγῆς ἀλλάζει. Ἐνῶ προηγουμένως ὁ πελάτης ἀνταπέδιδε μὲ οἰκονομικὰ ἀγαθὰ ἢ στρατιωτικὲς ὑπηρεσίες, τώρα ἡ κυριώτερη πηγὴ του εἶναι ἡ ψήφος, ἐνῶ ὁ προστάτης προσφέρει περισσότερο ὑπηρεσίες (διορισμοὺς, μεσολάβηση κ.ἄ.) παρά συγκεκριμένα ἀγαθὰ.

ε) Τελικὰ τὸ στοιχεῖο τῆς καταπίεσεως ἢ καὶ βίας στὴ σχέση ἐλαχιστοποιεῖται ἢ καὶ ἐξαφανίζεται.

Γενικά, ἡ κατάσταση σ' αὐτὴ καὶ τὴν ἀκόλουθη φάση (Β2) ἀποδίδεται πολὺ σωστὰ ἀπὸ τὸν Gunther Roth, ὅταν γράφῃ: «Αὐτὸς ὁ τύπος τῆς σχέσεως... δὲν ἀπαιτεῖ καμιά πίστη στὰ προσωπικὰ προσόντα τοῦ «προστάτη», ἀλλὰ εἶναι ἀδιάσπαστα συνδεδεμένος μὲ ὕλικες ἀνταμοιβὰς καὶ πρῶτοβουλευτες».¹

1. Ἀναφέρεται στὸν Powell, op. cit.

σχέσεις προστασίας και πολιτικά κόμματα

Σ' αυτή τη φάση (B1) τα πολιτικά κόμματα έχουν δομή και περισσότερη οργάνωση από ό,τι στην προηγούμενη, αν και δεν είναι «τά κόμματα μαζών» (mass parties) τής επομένης φάσεως (B2). Έχουν δομή, ήγέτη, κάποια οργάνωση, κυρίως την περίοδο των εκλογών, και διατηρούν παραρτήματα στις πόλεις, που δραστηριοποιούνται λίγο πριν τις εκλογές για να αδρανήσουν πάλι μετά το όποιο εκλογικό αποτέλεσμα. Δεν υπάρχουν μέλη του κόμματος, και η κεντρική κομματική οργάνωση ελέγχεται σε μεγάλη έκταση, αν όχι εντελώς, από τους βουλευτές του κόμματος, που διατηρούν ακόμη ένα βαθμό ανεξαρτησίας και πιστεύουν ότι είναι ίσοι μεταξύ τους και ότι μπορούν ν' αποφασίζουν στην αυτή βάση για τη γραμμή του κόμματος. Η εκλογική τους δύναμη στηρίζεται σ' ένα ευρύτατο σύστημα πατρονομισμού, με ένα δίκτυο μεσαζόντων και ένα μεγάλο αριθμό ομάδων πελατών (clientele clusters). Το σύστημα το διατηρούν με τη διανομή των αγαθών του κράτους, τα όποια αποσπούν από την κυβερνήση απ' ευθείας (αν ανήκουν στο κόμμα ή το συνασπισμό που κυβερνά) ή μέσω των επαφών τους με βουλευτές των άλλων κομμάτων και γραφειοκράτες. Το γεγονός ότι οι βουλευτές έχουν τη δική τους τοπική βάση (ανεξάρτητη τις πιο πολλές φορές από ιδεολογικά σχήματα) τους κάνει απρόθυμους να υπακούσουν στην κομματική πειθαρχία και όταν αντιμτωπίζουν την εκλογή ανάμεσα στο κόμμα και σε κυβερνητικό αξίωμα (που αυξάνει τις πηγές δυνάμεώς τους) πολλές φορές προτιμούν το αξίωμα, εγκαταλείποντας το κόμμα τους. Η εκλογή τους αυτή στηρίζεται σε δύο παράγοντες. Πρώτο, πιστεύουν ότι η ύπαρξη προσωπικής τοπικής δυνάμεως τους ανεξαρτητοποιεί από την κομματική πειθαρχία και, δεύτερο, πιστεύουν ότι αυτό που πράγματι έχει σημασία είναι η ικανοποίηση της πελατείας τους και όχι η επιβίωση του κόμματος, και ότι όσο χρόνο μπορούν να προσφέρουν υπηρεσίες στους «πελάτες» τους θα «έπιζούν» κάθε αποστασίας.

Τα κόμματα σ' αυτή τη φάση (B1) στερούνται ιδεολογικής ομοιογένειας και προγράμματος. Η πολιτική τους στηρίζεται στους συμβιβασμούς και προσπαθούν να διατηρήσουν και να επαυξήσουν την «πελατεία» τους με το να είναι ιδιαίτερα «πραγματικιστικά» στους σκοπούς τους και τη στρατηγική τους, όπως παρατηρεί ο Powell.¹

Τρίτη Φάση ('Υπο-Φάση B2)

Σ' αυτή την τελευταία φάση εξέλιξης του patronage, τα χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν πιο πάνω παραμένουν τα ίδια παρ' ό,τι παρουσιάζονται πε-

ρισσότερο έντονα. Η «ένταση» τής σχέσεως μειώνεται ακόμη περισσότερο και οι δεσμοί γίνονται καθαρά «εργαλειικοί». Η διάρκεια τής σχέσεως επίσης μειώνεται και η έκτασή της είναι πιο περιορισμένη. Σ' αυτή τη φάση σημασία έχει όχι τόσο ο μετασχηματισμός τής «πελατείας», όσο κυρίως ο μετασχηματισμός του «προστάτη». Κύριο χαρακτηριστικό τής Φάσεως B2 είναι η δημιουργία ή η μεταλλαγή των υπάρχοντων κομμάτων σε κόμματα μαζών. Η δομή του κόμματος γίνεται πιο στέρεη, εμφανή δίνεται στην οργάνωση, τα τοπικά παραρτήματα αναπτύσσονται μεγαλύτερη δραστηριότητα, ο ιδεολογικός χαρακτήρας ενισχύεται και η δύναμη των βουλευτών εξασθενεί. Έτσι η σχέση προστασίας εισέρχεται στη φάση αυτού που ο Weingrod χαρακτηρίζει σαν «κομματικό patronage» (party-directed patronage) παρ' ό,τι ο Weingrod χρησιμοποιεί τον όρο στην ευρύτερη σημασία του, έτσι που να περιλαμβάνει και τη Φάση B1.

Δεν είναι πλέον «προστάτης» ο βουλευτής, αλλά το ίδιο το κόμμα, καθώς η κρατική παρέμβαση στην κοινωνική και οικονομική ζωή τής χώρας εντείνεται. Οι παλιοί προστάτες-μεσαζόντες έχουν εξαφανισθεί ή μετατραπεί σε μεσαζόντες, ενώ το κόμμα παρέχει την προστασία του μέσω τής οργανώσεώς του, των τοπικών παραρτημάτων, καθώς και των «αίχμαλτων» οργανώσεων όπως είναι οι εργατικές ενώσεις και οι θρησκευτικές, εκπαιδευτικές, κοινωνικές οργανώσεις.

Για λόγους εκλογικής στρατηγικής και παρά τις διακηρύξεις για την ύπαρξη ανάγκης κοινωνικού και πολιτικού μετασχηματισμού, τα κόμματα ακόμη και το μαζικό τύπου αναγκάζονται να χρησιμοποιούν τις διαθέσιμες πηγές στην προσπάθειά τους να αποκτήσουν πολιτική δύναμη. Σε χώρες όπου οι σχέσεις προστασίας αποτελούν βασικό στοιχείο τής πολιτικής κουλτούρας τής κοινωνίας, είναι ευκολότερο για τα κόμματα να εργάζονται μέσα στο υπάρχον σύστημα παρά να το διαλύσουν και να το αντικαταστήσουν με κάτι άλλο.

Τα πολιτικά κόμματα αντιμτωπίζουν δύο περιπτώσεις:

“Η να απορροφήσουν το παλιό σύστημα πελατείας αναλλοίωτο και να το χρησιμοποιήσουν σαν τοπική βάση εκλογικής υποστήριξεως (όπως συμβέβαιε στη Ν.Α. ‘Ασία, βλ. άρθρο του Scott).

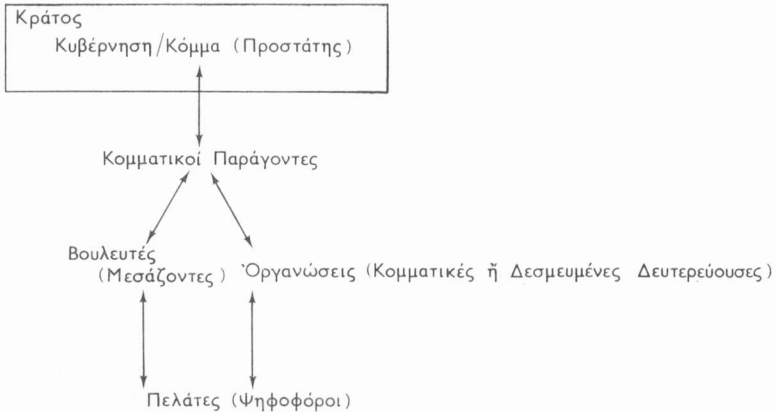
“Η να αντικαταστήσουν τους παλιούς δεσμούς με νέο σύστημα προστασίας που πηγάζει από το κόμμα και διαχέεται μέσω των δευτερογενών οργανώσεων των ψηφοφόρων-πελατών. Αδτή είναι η περίπτωση τής ‘Ιταλίας (βλ. άρθρο του Grazziano).

Αδτή η εξέλιξη δημιούργησε επίσης μιá καινούργια κατάσταση στις σχέσεις κόμματος και βουλευτών. Το κόμμα έγινε ο κυριότερος «προστάτης» και πηγή όφελών, και οι βουλευτές είδαν τη δύνα-

1. Powell, op. cit., σ. 533.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

μή τους νά ἐπιβάλλουν προστασία νά περιορίζεται, καί ἀντίθετα τήν ἐξάρτησή τους ἀπό τὸ κόμμα, σχετικὰ μὲ τὴ συνέχιση τῶν παροχῶν στοὺς ψηφοφόρους τους, νά αὐξάνη.

Στὸν ὑποβιβασμὸ τοῦ βουλευτῆ ἀπὸ «προστάτη» σὲ ἄλλο μεσάζοντα ἀνάμεσα στὸ κόμμα (κυβέρνηση) καί τὸν πελάτη-ψηφοφόρο ἐπαιξε ρόλο ἓνας βασικὸς παράγοντας ποὺ θὰ ἦταν ἀδύνατο νά παραβλεφθῆ: ὁ μετασχηματισμὸς τῆς ἴδιας τῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας. Ὅπως πολὺ καθαρὰ ἀπέδειξαν οἱ G. Barraclough καὶ B. Φίλιας (στὰ ἔργα τους *Εἰσαγωγή στὴ σύγχρονη ἱστορία καὶ Προβλήματα κοινωνικοῦ μετασχηματισμοῦ, ἀντίστοιχα*), ἡ μετατροπὴ τῶν χαλαρῶν πολιτικῶν ὀργανισμῶν σὲ πανίσχυρες κομματικὲς μηχανῆς μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν μαζῶν, μὲ τὴ μονιμότητα καὶ συνέχεια τῆς ὀργανώσεως καὶ τὴν ἐπιβολὴ τῆς κομματικῆς πειθαρχίας, ἐξασθένισε τὴ λειτουργία καὶ σημασία τοῦ κοινοβουλίου καὶ τὸ μετέτρεψε ἀπὸ χῶρο ὅπου ἀστὸ παρελθὸν ὁ πολιτικὸς συμβιβασμὸς ἦταν ἡ ἀπόληξη μιᾶς διαμάχης ποὺ διεξήγετο μέσα σὲ αὐτὸ τὸ χῶρο καὶ μιᾶς ἀπόφασης ποὺ διευρυνόταν μέσα στοὺς κόλπους τοῦ σώματος) (Φίλιας), σ' ἕνα τόπο ὅπου «συναθροίζονται αὐστηρὰ ἐλεγχόμενοι κομματικοὶ ἀντιπρόσωποι γιὰ νά ἐπικυρώσουν ἀποφάσεις ποὺ ἔχουν ἤδη παρθῆ ἄλλου» (Barraclough). Ἔτσι, ἡ αὐτοτέλεια καὶ ἀνεξαρτησία τοῦ βουλευτῆ μειώνεται ἀποφασιστικά. Ἀπλῶς ἐκτελεῖ ἐντολὲς ψηφίζοντας ὅ,τι τὸ κόμμα τοῦ ἀποφασίζει.

Καὶ ἔρχεται ἕνα ἀκόμη γεγονός (ἄμεση συνάρτηση τῶν ἀνωτέρω), ποὺ τὸ ἐπισημαίνουν οἱ ἐν λόγῳ συγγραφεῖς, ν' ἀποδυναμώνει τὸ ρόλο αὐτὸ ἀκόμη περισσότερο: ὁ δημοψηφισματικὸς χαρακτήρας τῆς

ἐκλογῆς. Ὁ ψηφοφόρος, ψηφίζοντας, ἔχει σὰν κριτήριο βασικὸ τὸ κόμμα καὶ κυρίως τὸ πρόσωπο τοῦ κομματικοῦ ἡγέτη ποὺ προτιμᾷ γιὰ κυβερνήτη του. Ἡ παντοδυναμία αὐτῆ τοῦ ἡγέτη (ὁ ὁποῖος σὲ πλείστες ὁσες περιπτώσεις ἐλέγχει ἀποφασιστικά τὸν κομματικὸ μηχανισμό) ἐξασθενεῖει περαιτέρω τὴ δύναμη τοῦ βουλευτῆ ποὺ ἡ μὴ ἐνταξί του στὸ κομματικὸ ψηφοδέλτιο, σὰν ποινὴ γιὰ τὴν παράβαση τῆς κομματικῆς πειθαρχίας, σημαίνει πιθανώτατα τὸν πολιτικὸ του θάνατο.

Στὸ ἐπίπεδο τῶν σχέσεων προστασίας, ὅλα αὐτὰ ἔχουν σὰν ἀποτέλεσμα τὸ ὅτι ὁ βουλευτῆς, ἀπογυμνωμένος ἀπὸ κάθε προσωπικὴ πηγὴ δυνάμεως, μετατρέπεται σὲ ἄλλο μεσολαβητῆ, μεταφορᾶ τῶν αἰτημάτων τῶν ψηφοφόρων-πελατῶν στοὺς φορεῖς τοῦ κομματικοῦ μηχανισμοῦ ἢ τῆς κυβερνήσεως (ποὺ πολλὲς φορὲς ταυτίζονται) πρὸς ἐπίλυση.

Ἐπίσης ἐνδιαφέρουσα εἶναι μιὰ παράπλευρη ἐξέλιξη τοῦ ἴδιου τοῦ κόμματος. Ὅπως εἶδαμε, τὸ κόμμα μετασχηματίζεται ἀπὸ κόμμα βουλευτῶν σὲ κόμμα μαζῶν. Ἀλλὰ καθὼς εἶναι ὑποχρεωμένο νά στηρίζεται σὲ μεγάλο βαθμὸ στοὺς παλιούς δεσμούς πελατείας, μετατρέπεται, ὅπως γράφει ὁ Grazziano, «λιγώτερο σ' ἕνα κόμμα μαζῶν καὶ περισσότερο σὲ κόμμα μαζικῆς διανομῆς προστασίας (mass patronage party)». Ἄλλο δὲν ὀφείλεται μόνο στὸ γεγονός τῆς ἐκλογικῆς στρατηγικῆς ἀλλὰ ἐπίσης καὶ στὴν προσπάθεια τοῦ κόμματος ν' ἀλλάξη τὴ δομὴ του, μὲ τὴν ταυτόχρονη χρησιμοποίησι ἀνθρώπων ξεπερασμένης νοοτροπίας: καὶ ἔτσι, τὸ κόμμα αὐτὸ, μὲ

1. Grazziano, «Patron-Client Relationships in Southern Italy», *European Journal of Political Research*, 1973, σ. 24.

τό να άπευθύνεται σέ ανθρώπους συνηθισμένους σέ αιώνες «προστασίας», χωρίς νά προσπαθή νά τροποποιήση τόν πολιτικό τους χάρτη (political map), άπλώς δδηγεί τή σχέση σέ μιá νέα φάση χωρίς νά τήν έξαφανίξη.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

σχέσεις προστασίας—πολιτική ανάπτυξη και πολιτικά κόμματα

Προτού προχωρήσουμε στό 3ο και τελευταίο μέρος τής έργασίας, θά ήταν άναγκαίο και ένδιαφέρον ταυτόχρονα νά έξετάσουμε τή σχέση άνάμεσα στους δεσμούς προστασίας και τήν πολιτική ανάπτυξη καθώς και τις συνέπειες που πιθανόν νά έχη ή σχέση αυτή.

Στή σχετική βιβλιογραφία, οι άπόψεις και γνώμες σχετικά μέ τή λειτουργική ή δυσλειτουργική άξία τής σχέσεως στή διαδικασία τής πολιτικής ανάπτυξεως συγκρούονται σέ πολλά σημεία. Διάσταση ύπάρχει όχι μόνο μεταξύ τών συγγραφέων ώς πρós τις θέσεις τους, αλλά επίσης και στις άπόψεις ένός και τού άυτού συγγραφέα. Αυτό τό έπιβεβαιώνουν και οι παρατηρήσεις τού J. Boissevain στό άρθρο του σχετικά μέ τή σχέση προστασίας στή Σικελία.¹ Γράφει: «τό σύστημα τής 'προστασίας' έπιτρέπει στό άτομο νά έλθη σ' έπαφή μέ άξιωματούς του σέ μιá προσωπική βάση... αυτό σημαίνει ότι οι χωρικοί έχουν κάποιο τρόπο έλέγχου τών σκληρών δυνάμεων που τούς περιβάλλουν. Όχι μόνο (ή εξέση) προσφέρει προστασία και διευκολύνει τήν έπικοινωνία αλλά ταυτόχρονα άνογει τό δρόμο γιά τήν ένοδο σέ μιá 'στρωματωμένη' κοινωνία». ² Όμως ό ίδιος συγγραφέας στήν έπομένη σελίδα αντίθεται στή σχέση γράφοντας: «Ένα σύστημα 'προστασίας' μπορούμε νά τό παρομοιάσουμε μέ τόν παρασιτικό κισσό που πλέκεται στόν κορμό ένός δένδρου... ή σχέση προστασίας έξασθενίζει τήν κυβέρνηση. Όδηγεί στό νεποτισμό, τή διαφθορά, και έξεσθενίζει τήν έφαρμογή τού νόμου». ³

Άλλά πώς μπορούν τέτοιες άλληλοσυγκρουόμενες παρατηρήσεις και έκτιμήσεις σάν τις παραπάνω νά έξηγηθούν; Ποιά είναι ή σημασία τής σχέσεως; Ό Powell στό άρθρο του ύποστηρίζει τή θέση ότι όρισμένα παραδοσιακά στοιχεία τής πολιτικής κουλτούρας, όπως ή «προστασία», άποκτούν μεγαλύτερη και όχι μικρότερη σημασία, όταν έπέρχονται σέ μιá άγροτική χώρα οι έκσυγχρονιστικές άλλαγές. Αυτή ή άποψη ύποστηρίζεται και από τόν M. Weiner ως έξής: «μέσω τής χρήσεως τής προστασίας, οι

κομματικοί εκπρόσωποι χρησιμεύουν σάν δεσμός άνάμεσα στόν χωρικό και στόν πολύπλοκο διοικητικό και κυβερνητικό μηχανισμό». ⁴

Ό κυριότερος όμως ύποστηρικτής τής λειτουργικότητας τής σχέσεως είναι ό Weingrod που ύποστηρίζει τή θέση ότι τό patronage που χρησιμοποιείται από τό κόμμα άεκτελεί μιá μεσολαβητική λειτουργία και ένεργεί γιά τήν έξασθένιση τής κοινωνικής άπομόνσεως και τή δημιουργία ένός είδους περιφερειακής ή ένθνικής δλοκληρώσεως, ⁵ και που προτείνει τήν άποψη ότι ή «ικανότητα άπονομής πηγών προστασίας μπορεί νά θεωρηθί ότι άνοίγει καινούργιες λεωφόρους στήν κοινωνική κινητικότητα και άναπτύσσει πολιτικά ταλέντα' μ' αυτή τήν έννοια ή σχέση μπορεί νά θεωρηθί σάν μιá φάση άυτού που ό Spino όνομάζει, ή ανάπτυξη τής πολιτικής στή καινούργια κράτη». ⁶

Προφανώς ό Weingrod, καθώς και άλλοι πολιτολόγοι που μελέτησαν τό φαινόμενο και κατέληξαν στό συμπέρασμα ότι έκτελεί χρήσιμες λειτουργίες, διαπράττουν τό σφάλμα τής υπερεκτιμήσεως τής βραχυχρόνιας σημασίας ένός φαινομένου χωρίς νά προσπαθούν νά εκτιμήσουν τή σημασία του γιά τήν κοινωνία στό σύνολό της μακροπρόθεσμα. Δέν παίρνουν υπ' όψη τους τό γεγονός ότι ή «προστασία» γίνεται τμήμα τής πολιτικής κουλτούρας και ότι μέσω τής κοινωνικής κινητικότητας και τής άστικοποιήσεως μπορεί νά μεταφερθί από τά χωριά στά άστικά κέντρα και έτσι νά ύποβοηθήσει τή δημιουργία άστικής «πελατείας». Η προστασία, τότε, είναι πιό έκλεπτυσμένη και πολύπλοκη, όμως λειτουργεί βασικά μέ τόν ίδιο τρόπο και έχει τις ίδιες συνέπειες γιά τό πολιτικό σύστημα.

Έπίσης ό «έπιμεριστικός» χαρακτήρας τού φαινομένου και ή αιχμαλωσία τών δευτερευουσών όργανώσεων από κόμματα «προστάτες» (όπως στή Φάση B2) έχει σοβαρές και βαρύτερες συνέπειες γιά τήν πολιτική ανάπτυξη, όπως ύποστηρίζει και ό Grazziano (και σωστά κατά τή γνώμη μας, κρίνοντας από τήν έλληνική πραγματικότητα). Ό Grazziano πιστεύει ότι' οι «αιχμάλωτες» δευτερευουσες όργανώσεις έκτελούν τή λειτουργία τής «συναρθρώσεως και έπεξεργασίας συμφερόντων» άνεπαρκώς, άφού ό έπιμεριστικός χαρακτήρας τών προβλημάτων μεταβάλλει τις όργανώσεις αυτές σέ ομάδες που δέν ένεργούν γιά τήν προβολή μαζικών και όργανωμένων αιτημάτων. Και αυτό συμβαίνει γιατί οι όργανώσεις αυτές «1) δέν αντιπροσωπεύουν κατηγορικά συμφέροντα αλλά άσκοπν πίεση γιά τήν έπίλυση έπιμεριστικών άίτημάτων άτόμων, 2) δέν άκολουθούν κανονικές διαδικασίες γιά τήν έκφραση τών συμφερόντων και αιτημάτων, αλλά μάλλον γί-

1. J. Boissevain, «Patronage in Sicily», *Man*, 1966, σσ. 19-31.

2. Op. cit., σ. 29.

3. Op. cit., σ. 30.

4. M. Weiner, άναφέρεται στόν Weingrod, op. cit., σ. 384.

5. Weingrod, op. cit., σ. 385.

6. *Ibid.*, σ. 400.

7. Op. cit., σσ. 25-26.

νεται συναγωνισμός ανάμεσα σε ανεπίσημες ομάδες που προσπαθούν να προωθήσουν τις απαιτήσεις τους, και 3) προβάλλουν τις απαιτήσεις αυτές με μη ένοποιημένη μορφή προς βουλευτές γραφειοκράτες κ.ά. μάλλον, παρά προς τις γραφειοκρατικές δομές που ανήκουν»¹ και «σάν εύλογη συνέπεια διαστρέφουν σημαντικά τη λειτουργία (συνθέσεως και ένοποιήσεως συμπεριφερόντων) που θα έπρεπε να εκτελούν τα κόμματα.

Μιά άλλη θεώρηση της λειτουργικότητας ή δυσλειτουργικότητας του φαινομένου διατυπώνεται σε ένα άρθρο των Lemarchand και Legg,² όπου προβάλλεται η θέση ότι το φαινόμενο πρέπει πάντοτε να εξετάζεται σε συνδυασμό με τις υπάρχουσες δυνάμεις και δομές της κοινωνίας στην οποία παρατηρείται. Μιά βασική διάκριση είναι αυτή που βασίζεται στο κριτήριο του αν η κοινωνία είναι pluralistic ή plural (βλ. διάκριση στο *Politics in Plural Societies* των Rabushka και Shepsle). Σε μία «πλουραλική (plural) κοινωνία», γράφουν οι Rabushka και Shepsle, «η κοινωνική αλλαγή, μέσα από το πρίσμα των σχέσεων προστασίας, δημιουργεί μία σοβαρή πόλωση των εθνοτήτων που κάποτε οδηγεί σε επαναστατικές εξεγέρσεις»³ αφού είναι σαφές ότι όπου οι διχωρισμοί, εθνικοί ή πολιτιστικοί, είναι όχι μόνο όξεις και διαρκείς αλλά και τείνουν να συμπύκνουν με τη γεωγραφική κατανομή των συστημάτων «πελατείας», οι πιθανότητες να επεκταθούν τα δίκτυα πελατείας πέρα από τα όρια των εθνοτήτων είναι ελάχιστες. «Ελάχιστες είναι επίσης και οι πιθανότητες του συστήματος «πελατείας» να προωθήσει την επέκταση των κρατικών δομών σε εθνικό επίπεδο»⁴. Αυτό συμβαίνει γιατί η συνύπαρξη «πρωτογενών» ταντίσεων (όπως κάστες, φυλές ή εθνικοί και τοπικοί δεσμοί) με δεσμούς βασισμένους στο σύστημα της «πελατείας», πολύ συχνά οδηγεί σε μονομερή διανομή της προστασίας, έτσι που να επωξάνονται οι κεντρόφυγες τάσεις στην κοινωνία.

Επίσης δεσμοί προστασίας και παραδοσιακά rattrongroups με ισχυρές βάσεις ανάμεσα στους αγρότες μπορούν να παρεμποδίσουν τους αναπτυξιακούς στόχους και πιθανόν να συγκροσηθούν (πολλές φορές μ' επιτυχία) με προοδευτικούς πολιτικούς και γραφειοκράτες, με αποτέλεσμα μία εδρεία σύγκρουση και πολιτικές κρίσεις. Οι Lemarchand και Legg αποδίδουν σε τέτοιου είδους καταστάσεις κάποια εθόννη για την αποτυχία του ελληνικού πολιτικού συστήματος να ξεπεράσει με επιτυχία αναπτυξιακές κρίσεις.⁵

Μιά ακόμη συνέπεια των σχέσεων προστασίας μπορεί να θεωρηθεί η παρεμπόδιση της σωστής λειτουργίας των πολιτικών κομμάτων σε τέτοιο βαθμό, ώστε ο Tarrow να παρατηρήσει ότι ακόμα και το Κομμουνιστικό Κόμμα της Ιταλίας συμβιβάζεται μάλλον μ' αυτή την κατάσταση παρά προσπαθεί να την αλλάξει, διακινδυνεύοντας την απώλεια πολιτικών ψήφων.⁶

Συμπερασματικά μπορεί να λεχθεί ότι ακόμα και αν η σχέση προστασίας υπήρξε λειτουργική σε μία όριση περίοδο σε μία χώρα, η συνέχιση αυτού του είδους των δεσμών βάζει σε κίνδυνο όχι μόνο την αναπτυξιακή διαδικασία αλλά και αυτή ακόμα την ύπαρξη της χώρας. «Όπως γράφει ο Frankel, «η πολιτική της προστασίας έχει πάψει να είναι λειτουργική για το Ινδικό πολιτικό σύστημα—εάν ποτέ υπήρξε. Η συνέχισή της κάτω από τις τωρινές συνθήκες θα καταλήξει στην όριστική κατάρρευση του κοινοβουλευτικού συστήματος διακυβερνήσεως της χώρας».⁷

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

σχέσεις προστασίας στην Έλλάδα

Παρ' ότι μία έκτεταμένη έρευνα και παρουσίαση των σχέσεων προστασίας στην Έλλάδα σε τοπικό ή εθνικό, πολιτικό ή έξω-πολιτικό επίπεδο, θα άπαιτούσε περισσότερο χώρο από ότι επιτρέπεται σε μία σύντομη εργασία σαν αυτή, θα ήταν άναμφισβηλα ενδιαφέρον να εξετασούμε σύντομα, με βάση την ύπαρχουσα κατά τον χρόνο και τόπο της συγγραφής της εργασίας βιβλιογραφία, τους δεσμούς προστασίας στην Έλλάδα.

Γιά να πραγματοποιηθεί αυτή η σύντομη εξέταση, είναι αναγκαίο να διατυπώσουμε την ακόλουθη θέση που βασίζεται στην παραπάνω γενική ανάλυση των σχέσεων προστασίας.

Θέση: Οι δεσμοί patronage, που δημιουργήθηκαν πριν από αιώνες, διατηρούνται στο κοινωνικό και πολιτικό σύστημα μίας χώρας, διαβρώνουν την πολιτική ζωή του κράτους και ενσωματώνονται στην πολιτική κουλτούρα της κοινωνίας. Αυτοί οι δεσμοί ακολουθούν την κίνηση του πληθυσμού από την ύπαιθρο και τα χωριά στα μεγάλα αστικά κέντρα, δηλητηριάζοντας τις δευτερευουσες οργανώσεις και τα πολιτικά κόμματα και επιβραδύνοντας την αναπτυξιακή διαδικασία.

Ο Keith Legg γράφει στο βιβλίο του, *Politics in Modern Greece*, τα ακόλουθα: «Σίγουρα το κοινωνικό και πολιτικό σύστημα της σύγχρονης Έλλάδος

1. Ibid., σ. 27.

2. Lemarchand and Legg, «Political Clientelism and Development», *Comparative Politics*, 1972, σσ. 149-179.

3. Op. cit., σ. 173.

4. Ibid., σ. 174.

5. Ibid., σ. 177.

6. S. Tarrow, *Peasant Communism in Southern Italy* (1967).

7. Frankel, «Democracy and Political Development: Perspectives from the Indian Experience», *World Politics* XXI (1969), σσ. 448-469.

δεν είναι δυνατό να κατανοηθεί χωρίς τη γνώση του συστήματος προστασίας. Οι σχέσεις προστασίας είναι τμήμα της παραδόσεως και της κοινωνικο-πολιτικής ζωής της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας.¹ Στη διάρκεια των τεσσάρων αιώνων τουρκικής κυριαρχίας ήταν εθμικό για τον τοπικό προύχοντα στην Ελλάδα να μεσολαβή στα όργανα της εξουσίας εκ μέρους των συμπολιτών του. Αυτό του πρόσθετε κύρος, δύναμη, πλούτο, και οι χωρικοί αποκοτούσαν σιγουριά και έναν προστάτη. Αυτή η προστασία, μαζί με τις άλλες συνθήκες που περιγράψαμε πιο πάνω, στην Πρώτη Φάση, συνεζίστηκε και μετά την ανεξαρτησία και προσαρμόστηκε εντελώς στους νέους κοινοβουλευτικούς θεσμούς που θεμελιώθηκαν το 1844 και αναπτύχθηκαν περισσότερο το 1863. Τοπικοί προύχοντες στηρίζουν την πολιτική τους καριέρα στο δίκτυο των άμοιβαίων συναλλαγών και υποχρεώσεων (Φάση Α). Ο Legg γράφει ότι «η επέκταση του δικαιώματος της ψήφου έγινε ταυτόχρονα με τη θεμελίωση των κοινοβουλευτικών θεσμών. Οί νέοι ψηφοφόροι συνδέθηκαν με τους πολιτικούς ηγέτες όχι μέσω συγχρόνων δεσμών (όργανώσεις, κτλ.), αλλά μέσω άμοιβαίων υποχρεώσεων. Έτσι, οι πολιτικές φόρμες και πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα είναι κατά κάποιο τρόπο άλλες επεκτάσεις των τοπικών σχέσεων προστασίας που κυριαρχούσαν τον καιρό της θεμελίωσης των κοινοβουλευτικών θεσμών. Η παραχώρηση δικαιώματος ψήφου σ' όλους τους ενήλικους άνδρες ενίσχυσε τις παραδοσιακές δομές προστασίας, αφού οι ψηφοί μπορούσαν εύκολα ν' ανταλλαγούν με προσωπικά 'ρουσφέτια'.² Αυτό ώδηγησε στην κατάσταση που περιγράψαμε πιο πάνω στη Φάση Α, αφού κάθε σημαντική πολιτική φυσιογνωμία είχε μία ισχυρή βάση και ήταν θεμελιωμένη πάνω σε δεσμούς προστασίας στο τοπικό επίπεδο. Στην κοινοβουλευτική ζωή μετά το 1862 τα κόμματα ήταν απλές ομάδες που έπαιρναν το όνομά τους από τους ηγέτες τους και τους ίδρυτές τους: υπήρχε ελάχιστη συνοχή και καθόλου συνέχεια». ³ Αυτά τα χαρακτηριστικά του 19ου αιώνα επέζησαν όλων των μικρών ή μεγάλων αλλαγών της ελληνικής κοινωνίας χάρι της συνέχειας της κουλτούρας της χώρας, γεγονός που εξηγείται από το ότι η ελληνική κοινωνία παραμένει άγροτική με περίπου το 65% του πληθυσμού της να ζει στα χωριά και τις μικρές πόλεις. Σ' αυτές τις συνθήκες οι συγγενικοί δεσμοί είναι πολύ ισχυροί και η προστασία παίζει μεγάλο ρόλο στις καθημερινές δραστηριότητες του κοινού Έλληνα (βλ. το *Area Handbook for Greece*, έκδοση του Foreign Area Studies of the American Institute). Η ζωή στα χωριά φέρνει τους χωρικούς σ' επαφή με την κεντρική

εξουσία και τη γραφειοκρατία πολλές φορές, και ο μόνος σχεδόν τρόπος επίλυσεως των προβλημάτων τους είναι η μεσολάβηση του (προστάτη) για τον Έλληνα πιθανός «προστάτης» δεν είναι τόσο ο δημόσιος υπάλληλος, όσο ο τοπικός προύχοντας και κυρίως ο δικηγόρος και ο παπάς. Το επάγγελμα του δικηγόρου εκτιμάται ιδιαίτερα στην Ελλάδα, και λόγω των επαφών του με την εξουσία θεωρείται πολύτιμος προστάτης για τους χωρικούς. Η σημασία του επαγγέλματος για την εκμετάλλευση ιδίας των δυνατοτήτων προστασίας που συνεπάγεται, αποδεικνύεται από τον αριθμό των δικηγόρων στο Κοινοβούλιο τα τελευταία 50 χρόνια. Κατά μέσο όρο, 45% των μελών της Βουλής υπήρξαν ενεργοί δικηγόροι. «Ο δικηγόρος εξ αιτίας του επαγγέλματός του έχει εκείνες τις ιδιότητες που είναι αναγκαίες για τη δημιουργία πολιτικής βάσεως. Όταν ένας χωρικός ανυψητά έναν προστάτη, το πιο πιθανό είναι να διαλέξει ένα δικηγόρο», γράφει ο Legg.⁴

Το γεγονός ότι η σε μεγάλη έκταση άστικοποίηση είναι σχετικά σύγχρονο φαινόμενο στην Ελλάδα, και μάλιστα το ότι συντελείται με τέτοιο τρόπο που θα μπορούσε εύκολα να χαρακτηριστεί σαν ύπαιθροποίηση των πόλεων, διατηρεί την παράδοση του *patronage* ζωντανή σε μεγάλο βαθμό. Γενικά οι δεσμοί προστασίας έχουν ρίζες στην Ελλάδα, και στην ύπαιθρο και στις πόλεις. Η έκταση των δεσμών αυτών καθώς και το γεγονός ότι αποτελούν τμήμα της κουλτούρας της χώρας αποδεικνύονται στη σπουδαία εργασία του Campbell, *Honour-Family and Patronage*.

Φυσικά, αυτό που είναι ενδιαφέρον για τους σκοπούς αυτής της εργασίας είναι η σημασία και επίδραση της σχέσεως στην πολιτική ζωή της χώρας, και ιδιαίτερα στα πολιτικά κόμματα. Είδαμε ότι η Ελλάδα, στον 19ο και ένα μέρος του 20ού αιώνα, κυβερνήθηκε από κόμματα που ήταν κυρίως αθροίσματα τοπικών προυχόντων που βάσιζαν τη δύναμή τους στις σχέσεις προστασίας. Από το 1931 και ύστερα, η κατάσταση μοιάζει μ' αυτή που περιγράψαμε σαν Ύπο-Φάση Β1.

Δεν υπήρχαν κόμματα μεζών ούτε κομματική δράση εκτός από την εκλογική περίοδο, παρ' ό,τι υπήρχε κάποια συνοχή ανάμεσα στους βουλευτές κάθε κόμματος και ένα κάποιο ιδεολογικό υπόβαθρο (αν και πολύ χαλαρό). Όπως γράφει ο Legg, «Στο μεγαλύτερο μέρος τους, οι ελληνικές κομματικές δομές δεν φθάνουν μέχρι το τοπικό επίπεδο. Εάν υπάρχουν πολιτικές οργανώσεις (στην περιφέρεια), αυτές συνήθως είναι οι ομάδες «πελατών» των τοπικών προυχόντων ή μεμονωμένων βουλευτών. Η εκλογική απόφαση του ψηφοφόρου βασικά στηρίζεται στους προσωπικούς δεσμούς του με κάποιον τοπικό ηγέτη, και δεν αποκλείεται να άγνοη

1. K. Legg, *Politics in Modern Greece* (1969), σ. 33.

2. *Ibid.*, σ. 126.

3. *Ibid.*, σ. 126.

4. *Ibid.*, σ. 280.

τὴν κοινοβουλευτικὴ δμάδα τὴν ὁποία τελικὰ ἡ ψήφος του θά στηρίξει. Σὰν ὁπαδοὶ κάθε κοιμματικῆς δμάδας υπολογίζονται οἱ ψηφοφόροι ποὺ ὑποστήριξαν τὴν κάθε μία στὶς τελευταῖες ἐκλογές».¹

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς βουλευτὲς ἢ τοὺς ὑποψηφίους βουλευτὲς εἶναι ἀπελευθερωμένοι ἀπὸ ἰδεολογίες καὶ ἀφηρημένες ἀρχές. Τὸ βραβεῖο εἶναι ὁ ὑπογραμμὸς ὁθόκος. Καὶ εἶναι βραβεῖο, γιατί οἱ κυβερνητικὲς πηγές ποὺ ἐλέγχει μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν εὐκόλα γιὰ ἐνίσχυση τῆς ἐκλογικῆς βάσεως. Ἄν ὁ βουλευτὴς δὲν κατορθώσει νὰ ἐξασφαλίσει ἕνα ὑπογραμμὸ ἀξίωμα ἢ τουλάχιστον νὰ βρισκεται σὲ ἄριστες σχέσεις μὲ κάποιον ποὺ κατέχει ἕνα τέτοιο ἀξίωμα, ἢ προσωπικὴ ἐκλογικὴ τὸ δύναμη μὲ ἐξασθενηση, ἀφοῦ οἱ ὑποστηρικτὲς του θά ἀνεζητήσουν κάποιον περισσότερο προσοδοφόρο καὶ ἰσχυρὸ προστάτη. Πολλὸ χαλαρὸ ἐπίσημο εἶναι οἱ δεσμοὶ ποὺ συνδέουν τὸν ἡγέτη τοῦ κόμματος μὲ τοὺς βουλευτὲς του. Ὁ κοιμματικὸς ἡγέτης προσπαθεῖ νὰ μετατρέψῃ τὸ κόμμα σὲ προσωπικὸ του ὄργανο, ἐνῶ οἱ βουλευτὲς του προσπαθοῦν νὰ διατηρήσουν ἢ καὶ νὰ ἐπαυξήσουν τὶς πολυαρχικὲς δομὲς τοῦ κόμματος. «Τὰ κυριώτερα κόμματα δημιουργήθησαν μέσα στοὺς Κοινοβόλια, καὶ οἱ πῶς σημαντικὲς φυσιογνωμίαι στὰ κόμματα αὐτὰ εἶναι βουλευτὲς μὲ ἀκλόνητη ἐκλογικὴ βάση στὶς περιφέρειές τους. Ἔτσι, ἡ κύρια φροντίδα ἐνὸς βουλευτῆ εἶναι ἡ διατήρηση τῆς θέσεώς του. Σὰν ἀνταμοιβὴ γιὰ τὴν κοινοβουλευτικὴν ὑποστήριξη κάποιου ἡγέτη, τοῦ προσφέρονται εὐκαιρίες ἢ ἀξιώματα ὅστε νὰ μπορῆ νὰ ἐκπληρώσῃ τὶς ἀπαιτήσεις τῶν τοπικῶν «πελατῶν» του. Ὅταν τυχὸν ἦτα τοῦ κόμματός τους παρεμποδίσῃ ἢ ἀπομακρύνῃ αὐτὲς τὶς εὐκαιρίες, ἀρκετοὶ βουλευτὲς στρέφονται πρὸς τοὺς κυρίαρχους πολιτικὸς σχηματισμοὺς».²

Οἱ δεσμοὶ patronage ποὺ συνδέουν τὸν βουλευτὴ μὲ τοὺς «πελάτες» του εἶναι τυπικοὶ τῆς Ὑπο-Φάσεως Β1. Παρ' ὅτι βασικὰ ἐργαλειακοὶ, διατηροῦν κάτι ἀπὸ τὸν «συναισθηματικὸν» χαρακτῆρα τῆς Πρώτης Φάσεως, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ γεγονός τῶν πολυαρχικῶν γάμων καὶ βαπτίσεων ποὺ πραγματοποιοῦνται κάθε χρόνο. Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο τοῦ «συναισθηματικοῦ» χαρακτῆρα τῆς σχέσεως εἶναι τὸ γεγονός ὅτι μεγάλος ἀριθμὸς βουλευτῶν συνήθως κληρονομοῦν τὴν «πελατεία» τους ἀπὸ τὸν πατέρα τους ποὺ ὑπῆρξε βουλευτὴς (36,7% τῶν βουλευτῶν εἶχαν πατέρα ἢ συγγενὴ πολιτευόμενον).³ Ἐνα ἄτομο γεννημένο σὲ μιὰ οἰκογενεῖα πολιτικῶν ἔχει τὴ δυνατὸτητα χρησιμοποίησεως τοῦ δικτύου «πελατείας» ποὺ ἔχει δημιουργηθῆ ἀπὸ ἄλλο μέλος τῆς οἰκογενεῖας του», γράφει ὁ Legg.⁴

Ἡ σημασία τοῦ δικτύου «πελατείας» στὴν ἑλληνική

νικὴ πολιτικὴ καὶ κοινοβουλευτικὴ ζωὴ γίνεται ἀκόμα πῶς ἐμφανίσει διὰν ἐξετάσουμε τὰ ποσοστὰ βουλευτῶν ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὶς περιφέρειες τοῦ τόπου γεννήσεώς τους (65,3%, τὸ 1964).⁵ Λόγω τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ ἐκλογικὲς περιφέρειαι εἶναι μικρές (λιγώτεροι ἀπὸ 30.000 κάτοικοι), φαίνεται νὰ εἶναι εὐκόλο νὰ δημιουργηθοῦν σχέσεις προστασίας.

Μιὰ τελευταία παρατήρηση πρέπει νὰ γίνῃ, σχετικὰ μὲ τὴ «συνάρτηση» καὶ ἐπεξεργασία τῶν συμφερόντων» (interest articulation) στὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ ζωὴ. Στὴν Ἑλλάδα, ὁ βουλευτὴς θεωρεῖται ὁ ἀνθρώπος ποὺ μπορεῖ νὰ μεσολαβήσῃ σὲ διοικητικὰ θέματα καὶ ὄχι ἐκεῖνος ποὺ θά προωθήσῃ πολιτικὰ αἰτήματα. Τὰ αἰτήματα ἔχουν προσωπικὴ χροιά καὶ διοχετεύονται μέσω προσωπικῶν σχέσεων σὲ συγκεκριμένα ἄτομα. Ἀπὸ τοὺς 55 βουλευτὲς ποὺ ἀπῆντησαν στὸ ἐρωτηματολόγιο τοῦ Legg, οἱ πῶς πολλοὶ δὲν θυμόντουσαν ἀντιπροσώπων ὄργανωμένων δμάδων νὰ τοὺς ἐπισκέπτονται, ἐνῶ ἄλλοι, παρ' ὅτι μποροῦσαν νὰ θυμηθοῦν τέτοιαι ἐπισκέψεις, ἔμοιαζαν νὰ τις θεωροῦν ἀναποφύκεαι ἀλλὰ μὴ ἀποτελεσματικὲς. Τὰ περισσότερα πολιτικὰ αἰτήματα στὴν Ἑλλάδα δὲν εἶναι αἰτήματα «δμάδων» καὶ ἡ πολιτικὴ διαδικασία εἶναι ἰδιαίτερα εὐπαθὴς σὲ ἀτομικὲς πιέσεις»,⁶ γράφει ὁ Legg.

Τέλος, οἱ δεσμοὶ «πελατείας» ὑπῆρξαν πολλὸ ἀποτελεσματικοὶ στὴ διάρκεια τῆς κοινοβουλευτικῆς ζωῆς στὴ χώρα μας, καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ μὴ δεχθοῦμε ὅτι συνέχισαν νὰ εἶναι ἀποδοτικοὶ στὴ διάρκεια τῆς στρατιωτικῆς διακυβερνήσεως. Ὅπως εἶδαμε, οἱ Legg καὶ Lemarchand θεωροῦν αὐτοὺς τοὺς δεσμοὺς σὰν μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίαι τῆς καταρρέσεως τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν στὴν Ἑλλάδα. Ἡ κατάργηση τῶν κοιμματῶν ἄνοιξε τὸν δρόμο γιὰ τὴν ἐμφάνιση καινούργιων «προστατῶν», καθὼς οἱ παλιοὶ «πελάτες» συνέχισαν νὰ διοχετεύουν τὰ αἰτήματά τους μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ οἱ πρόγονοὶ τους τὰ διοχέτευαν ἐδῶ καὶ 150 χρόνια. Ἡ κατάργηση ἢ ἡ στρατιωτικοποίηση τῶν ἡδὴ ἐξασθενημένων ὄργανώσεων ἐπαύξησε τὸν ἀριθμὸ τῶν ὑποψηφίων πελατῶν, καὶ καθὼς οἱ στρατιωτικοὶ ἡγέτες ἀναζητοῦσαν ὑποστήριξη, χωρὶς ἀμφιβολία ὑπῆρξαν πολλὸ περισσότερο εὐαίσθητοι στὶς δμάδες «πελατῶν».

Τέλος, παρ' ὅτι πάρα πολλὲς ἀναφορὲς μποροῦν νὰ βρεθοῦν στὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸ φαινόμενο αὐτό (ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὸ σύγγραμμα τοῦ Χαρ. Κοριζῆ, *Ἡ πολιτικὴ ζωὴ στὴν Ἑλλάδα, 1821-1910*, τὸ βιβλίον τοῦ J. Meynaud, *Πολιτικὲς δυνάμεις στὴν Ἑλλάδα* καθὼς καὶ τὸ *Κοινωνία καὶ Ἐξουσία στὴν Ἑλλάδα*, τόμ. 1, τοῦ Β. Φίλια), ὑπάρχει ἀνάγκη πῶς ἐντατικῆς καὶ βαθύτερης ἐξετάσεως τῶν σχέσεων προστασίας μέχρι σήμερα, ὅστε νὰ μελετηθοῦν οἱ μεταβολὲς καὶ οἱ μετασχηματισμοὶ καθὼς καὶ οἱ ἐπιδράσεις τους στὴν πολιτικὴ ἀνάπτυξη τοῦ τόπου.

5. Ibid., σ. 285.

6. Ibid., σ. 104.

1. Ibid., σ. 135.

2. Ibid., σ. 137.

3. Δεδομένο ἀπὸ τὸν Legg, op. cit., σ. 307.

4. Ibid., σ. 306.